

SOCIOEKONOMSKI RAZVOJ I MORALNE VREDNOSTI

Na osnovu empirijskih podataka prikupljenih u četvrtom talasu Svetske studije vrednosti koja je sprovedena na reprezentativnim uzorcima u više od 80 zemalja u periodu od 1999-2004. godine, analiziran je uticaj koji nivo socioekonomskog razvoja ima na distribuciju niza stavova iz oblasti morala. Raspoloživi podaci ukazuju na to da se građani bogatih i siromašnih društava razlikuju u pogledu stavova prema tome šta je dobro, a šta loše, da li je opravdana utaja poreza, neplaćanje karte u gradskom prevozu, primanje mita i sl., ali i u pogledu odobravanja određenih kontroverznih oblika socijalnog ponašanja (abortus, eutanazija, homoseksualnost). Svođenje analiziranih moralnih vrednosti na manji broj dimenzija koje su u njihovoj osnovi pokazuje da se može govoriti o svojevrsnim distinktivnim strukturama preovlađujućih moralnih vrednosti, odnosno grupama društava koje karakteriše sličan profil moralnih vrednosti. Dobijene strukture su pod izrazitim uticajem nivoa socioekonomskog razvoja određenog društva, ali i pod uticajem nekih drugih faktora poput dominantne religioznosti ili (ne)komunističke prošlosti. U zaključku se diskutuje o mogućim mehanizmima uticaja nivoa socioekonomskog razvoja na stepen prihvatanja analiziranih moralnih vrednosti.

Ključne reči: socioekonomski razvoj, moralne vrednosti, Svetska studija vrednosti.

Uvodna razmatranja

Jedna od osnovnih tvrdnji klasičnih teoretičara modernizacije od Marksa naovamo jeste da ekonomski razvitak donosi kulturne promene. Ekonomski razvoj je, u skladu sa ovim stanovištem, povezan sa pomakom od apsolutnih normi i vrednosti prema racionalnosti, toleranciji, poverenju i participaciji, pa tranzicija od tradicionalizma ka modernizmu ima, prema teoriji, posledice na vrednosne obrasce. Važne i distinktivne karakteristike ove transformacije često se očitavaju preko čitavog spektra subprocesa kao što su industrijalizacija, urbanizacija, demokratizacija, sekularizacija, profesionalizacija i sl. Poput svih ostalih oblika društvenog života, i moral i dominantne vrednosti određene zajednice kao oblici društvene svesti uslovljeni su ekonomskom strukturom društva, što bi značilo da se sa socioekonomskim razvojem i ovi oblici društvenog života na određeni način menjaju. Međutim, formalizovani sistem moralnih normi, zahteva i pravila ponašanja, odnosno sveukupnost vrednosti, normi i ideala koji važe u određenoj socijalnoj zajednici u određenom istorijskom trenutku odraz su ne samo ekonomskih interesa (razvijenosti i izdiferenciranosti društva, interesa klasa i grupa i sl.), već i čitave kulturno-istorijske tradicije (religije, običaja, načina socijalizacije) koja često određuje okvire unutar kojih je uticaj socioekonomskih faktora moguć.

Teorijska i empirijska istraživanja socioekonomskog razvoja tokom poslednjih decenija dovela su do stvaranja dve suprotstavljene škole mišljenja. Jedna strana ističe

konvergenciju vrednosti kao posledicu modernizacije – sveopšte snage koja podstiče kulturne promene, pre svega u vidu opadanja prihvatanja tradicionalnih i njihove zamene „modernim“ vrednostima. Teza o konvergenciji vrednosti kao posledici modernizacije govori da se različita društva kreću putevima koji se u izvesnoj tački (u budućnosti) seku, tj. spajaju. To je najbolje opisano poznatom Fukujaminom tezom o kraju istorije (Fukujama, 2002). Sa druge strane, jedna grupa autora tvrdi da tradicionalne vrednosti opstaju uprkos ekonomskim i političkim promenama i pretpostavlja da su vrednosti relativno nezavisne od ekonomskih uslova. Stoga, konvergencija ka određenom sklopu modernih vrednosti nije verovatna – tradicionalne vrednosti nastavljaju da vrše nezavisan uticaj na kulturne promene uzrokovane socioekonomskim razvojem. Teza o perzistenciji tradicionalnih vrednosti društva posmatra se kao uslovno statična (u vezi sa izmenama dominantnih vrednosnih sistema), pri tom, na izvesnoj stabilnoj međusobnoj udaljenosti. Najslikovitiji primer jeste Hantingtonova teza o sukobu civilizacija u današnjem svetu (Hantington, 2001). Ova suprotstavljena gledišta opisana su i u dva modela interpretacije promene vrednosti – modelu modernizacije i modelu kulturalizma (Arts, Gelissen&Luijckx, 2003). Istina je, izgleda, negde između.

Jedan od vodećih zagovornika (revidirane) teorije modernizacije danas, američki sociolog Ronald Inglehart, tvrdi da socioekonomski razvoj zaista teži da određena društva usmerava u grubo predvidljivom pravcu. Međutim, kulturne promene su, prema ovom autoru, zavisne od puta kojim se određeno društvo kretalo u prošlosti (eng. *path dependent*). Činjenica da je određeno društvo istorijski protestantsko, pravoslavno, hrišćansko, islamsko i sl. manifestuje se u koherentnim kulturnim zonama koje karakterišu distinktivni vrednosni sistemi koji opstaju čak i kada se kontroliše nivo socioekonomskog razvoja (Inglehart, 2007; 2008; Inglehart&Welzel, 2005). Iako se promene vrednosnih sistema različitih društava odvijaju u istom smeru usled uticaja faktora modernizacije, ne postoji njihova konvergencija, kako to klasična teorija modernizacije predviđa. Razlike određenih društava koja pripadaju različitim kulturnim zonama, u vezi sa određenim skupom vrednosti, jednako su velike danas, kao što su bile i pre dvadeset godina (Inglehart&Welzel, 2005). Inglehartovo gledište kombinacija je dva gorenavedena u skladu sa kojim se različita društva kreću u određenom pravcu, pod dejstvom istih faktora (uticaj socioekonomskog razvoja), ali se kreću paralelnim putanjama (uticaj istorijskih i tradicionalnih faktora karakterističnih za određeno društvo). Razlog za to jeste, prema shvatanju Ingleharta, činjenica da se uticaj socioekonomskog razvoja na kulturne promene odvija u dve faze.

Presudan značaj socioekonomskog razvoja ogleda se, prema Inglehartu, u činjenici da on snažno utiče na osećaj egzistencijalne sigurnosti, budući da od njega zavisi da li je fizički opstanak siguran ili ne. Ekonomske teškoće odražavaju se na najosnovnije ljudske potrebe i njihove posledice se trenutno osećaju. Značaj socioekonomskog razvoja za sam opstanak smešta ga na početak uzročnog lanca razvoja određenog društva. Drugim rečima, „*da li ljudi odrastaju u društvu sa 300 ili 30,000 dolara po glavi stanovnika godišnje, ima direktniji uticaj na njihov svakodnevni život, nego to da li odrastaju u zemlji koje ima slobodne izbore ili ne*“ (Inglehart&Welzel, 2005a, str. 23).

Brojne analize govore o nesumnjivom značaju kako makroekonomskih, tako i kulturno-istorijskih faktora na preovlađujuće vrednosti jednog društva (Arts&Halman, 2004; Arts, Halman&Hagenaars, 2003; Inglehart, 1990; 1997; 2007; 2008; Inglehart&Welzel, 2005; Schwartz, 2007; Schwartz&Sagie, 2000). Slična analiza biće

sprovedena i u ovom radu, ali će biti analiziran uticaj koji nivo socioekonomskog razvoja određenog društva ima na distribuciju jedne specifične kategorije vrednosti – moralnih vrednosti, koje su shvaćene kao „*fundamentalne vrednosti o tome šta je ispravno a šta pogrešno, šta je dobro, a šta zlo, učtivo i primitivno – koje žive u srcu ljudi i bivaju institucionalno uobličene*“ (Baker, 2005, str.3). Cilj rada nije da se napravi analiza stepena moralnosti, odnosno da se donese sud o tome da je određeno društvo moralnije od drugog, niti je to uopšte moguće s obzirom da je moralnost relativna kategorija koja je različita u „*različitim istorijskim razdobljima, kod različitih plemena, naroda, klasa, slojeva, grupa*“ (Kangrga, 1993, str. 699). Pitanje na koje je moguće odgovoriti jeste da li nivo socioekonomskog razvoja određenog društva utiče na distribuciju moralnih vrednosti u smislu njihove homogenizacije, odnosno da li se može govoriti o svojevrsnim distinktivnim strukturama moralnih vrednosti između određenih društava koja imaju zajedničke relevantne karakteristike.

Metod i podaci

U analizi su korišćeni podaci prikupljeni u četvrtom talasu Svetske studije vrednosti koja je sprovedena u periodu 1999-2004. g. Istraživanje je sprovedeno na reprezentativnim uzorcima u više od 80 zemalja sveta koje obuhvataju skoro 85% ukupne svetske populacije. Usled nedostajućih podataka na analiziranim indikatorima u ovom konkretnom slučaju su korišćeni podaci iz manjeg broja zemalja (44 države¹). Istraživanje je u Srbiji sprovedeno 2001. godine, na reprezentativnom uzorku od 1200 punoletnih građana Srbije (bez Kosova i Metohije).

Od ispitanika je traženo da na desetostepenoj skali procene da li se određeni oblici ponašanja uvek mogu opravdati, nikada ne mogu opravdati ili nešto između, pri čemu je od ukupnog spiska indikatora ovog tipa u upitniku Svetske studije vrednosti odabrano šest: izbegavanje plaćanja karte u javnom prevozu, izvrđavanje plaćanja poreza, primanje mita na službenom položaju, homoseksualnost, abortus i eutanazija. Drugim rečima, ispitanik je trebalo da na desetostepenoj skali iskaže svoj stav o (ne)opravdanosti navedenih oblika ponašanja. Pored toga, analiziran je stepen slaganja ispitanika sa tvrdnjom da postoje jasna pravila o tome šta je dobro, a šta ne, koja se uvek primenjuju na svakoga bez obzira na okolnosti.

Najzad, kao pokazatelj stepena socioekonomskog razvoja konkretnih država koje su ušle u analizu korišćen je indeks humanog razvoja – HDI (engl. *human development index*), odnosno njegove vrednosti iz sredine devedesetih godina XX veka, neposredno pred početak sprovođenja četvrtog talasa Svetske studije vrednosti. HDI je kompozitni indeks koji meri prosečno postignuće jednog društva u tri bazična aspekta ljudskog razvoja: zdravstvenom stanju (merenog preko dužine očekivanog životnog veka), nivou znanja (merenog preko kombinacije stope pismenosti u odrasloj populaciji i udela radne

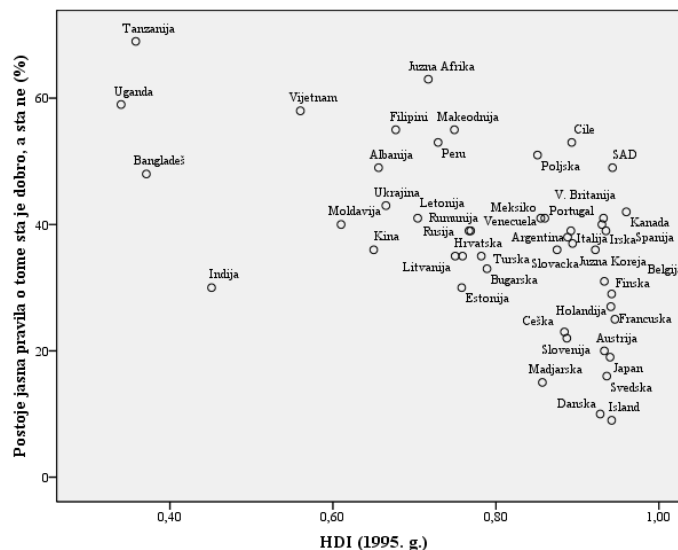
¹ Albanija, Alžir, Argentina, Austrija, Bangladeš, Belgija, BiH, Kanada, Čile, Kina, Hrvatska, Češka, Danska, Egipat, Finska, Francuska, Istočna Nemačka, Zapadna Nemačka, Indija, Indonezija, Iran, Italija, Japan, Jordan, Južna Koreja, Litvanija, Makeodnija, Meksiko, Moldavija, Holandija, Nigerija, Pakistan, Filipini, Rusija, Južna Afrika, Španija, Uganda, Ukrajina, Velika Britanija, Sjedinjene Američke Države, Venecuela, Vijetnam, Srbija, Zimbabve.

snage u uslužnom sektoru) i pristojnom životnom standardu (merenog preko GDP per capita PPP)².

Rezultati i analiza

Ukoliko se najpre analizira uticaj koji nivo socioekonomskog razvoja određenog društva ima na posledičnu distribuciju svojevrsnog apsolutističkog načela u sferi dominantnih moralnih vrednosti – da se jasno može razlikovati šta je dobro, a šta ne, bez obzira na okolnosti – uticaj socioekonomskih faktora iskazanih preko vrednosti HDI na stepen slaganja sa analiziranom tvrdnjom je izrazit (grafik br. 1). U svega nekoliko društava se prosta većina populacije slaže sa analiziranom tvrdnjom, ali je između dva ekstremna tipa – Tanzanije na jednom kraju i Islanda na drugom – uočljiv trend da sa porastom vrednosti HDI, opada procenat građana određenog društva koji prihvata navedenu tvrdnju ($r = -.562$, $p < .001$). To za rezultat ima grupisanje većine razvijenih zemalja sveta u donjem desnom kvadrantu prikazanog grafika. U principu, što je jedno društvo socioekonomski razvijenije, normativna predstava o tome šta je ispravno, a šta pogrešno se relativizuje, a procenat građana koji prihvataju apsolutne standarde dobra i zla drastično opada.

Grafik br. 1: Povezanost vrednosti HDI i raširenosti apsolutističkog shvatanja u sferi moralnosti

Međutim, očigledno je da postoje brojni izuzeci od uočenog obrasca. Sjedinjene Američke Države su verovatno najilustrativniji primer za to jer ne postoji nijedna država sličnog nivoa socioekonomskog razvoja čiji građani u većoj meri prihvataju analiziranu tvrdnju. Drugim rečima, dok visok nivo socioekonomskog razvoja uglavnom znači nizak stepen prihvatanja apsolutističkog shvatanja, u slučaju SAD-a, to nije tako. Ovaj podatak

² Više o karakteristikama, načinu konstruisanja i konkretnim vrednostima HDI može se videti na www.undp.org; videti takođe www.worldvaluessurvey.org/publications/humandevlopment odakle su i preuzeti konkretni pokazatelji korišćeni u ovom radu.

nije iznenađujući jer su neke ranije analize već pokazale da struktura vrednosti američkog društva nije u skladu sa visokim nivoom socioekonomskog razvoja i predstavlja svojevrsan izuzetak od opšteg trenda (Baker, 2005; Inglehart&Welzel, 2005).

Podatak da države na istom nivou razvoja pokazuju različiti stepen slaganja sa tvrdnjom (npr. Makedonija i Estonija), odnosno da isti stepen prihvatanja tvrdnje karakteriše zemlje različitog nivoa razvoja (npr. Indija i Finska), ubedljivo govori o tome da socioekonomski razvoj nije jedini uzrok uočenih razlika i da su i neki drugi faktori jednako važni ili moderatori uočenih odnosa. Na to indirektno ukazuje intenzitet povezanosti dve mere koji govori o tome da se približno jedna trećina varijanse razlika u stepenu slaganja sa navedenom tvrdnjom može objasniti razlikama u nivou socioekonomskog razvoja.

Za razliku od stepena slaganja sa jednom apstraktno formulisanom tvrdnjom, analiza (ne)odobravanja šest oblika ponašanja ukazuje na povezanost drugačijeg tipa. Najpre, pokazuje se da se u slučaju ranije navedenih oblika ponašanja može govoriti o dve latentne dimenzije koje im leže u osnovi. Faktorskom analizom (*varimax* rotacija) šest analiziranih tvrdnji izdvojena su dva faktora (tabela br. 1). Prvi faktor, koji obuhvata neodobravanje izbegavanja plaćanja karte u javnom prevozu, utaje poreza i primanja mita, uslovno je nazvan *Moralnost u javnoj sferi*. Dimenzija koja leži u osnovi (ne)odobravanja homoseksualnosti, abortusa i eutanazije opisno je nazvana *Moralnost u vezi sa kontroverznim temama* jer su navedeni oblici ponašanja i danas predmet sporenja.

Tabela br. 1: Faktorska struktura (ne)odobravanja šest oblika ponašanja

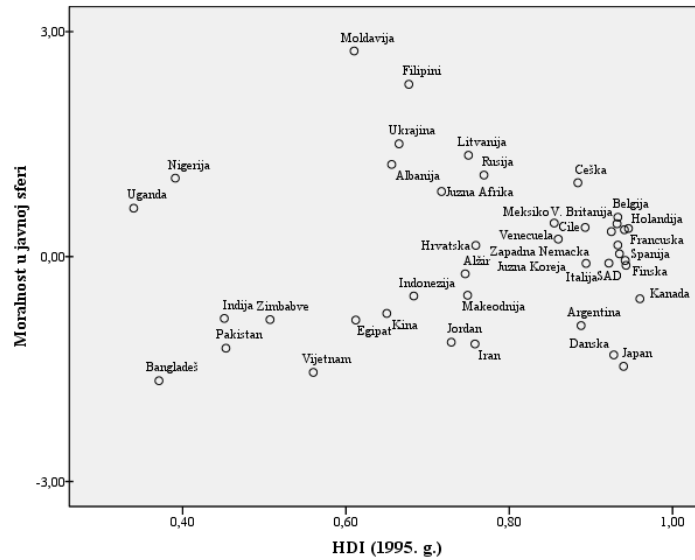
Tvdnje	Faktori	
	I	II
Neodobravanje neplaćanja karte u gradskom prevozu		.881
Neodobravanje utaje poreza		.872
Neodobravanje primanja mita		.918
Neodobravanje homoseksualnosti	.857	
Neodobravanje abortusa	.891	
Neodobravanje eutanazije	.925	
Objašnjena varijansa	68,49%	19,01%

Ukoliko se analizira uticaj nivoa socioekonomskog razvoja na svaku od dve izdvojene dimenzije, pokazuje se da socioekonomski razvoj na različit način utiče na dve različite dispozicije.

Najpre, povezanost vrednosti HDI i prosečnih faktorskih skorova na faktoru moralnosti u javnoj sferi nije značajna ($r=.051$, $p<.752$). Drugim rečima, nema dosledne povezanosti između ova dva pokazatelja (grafik br. 2).

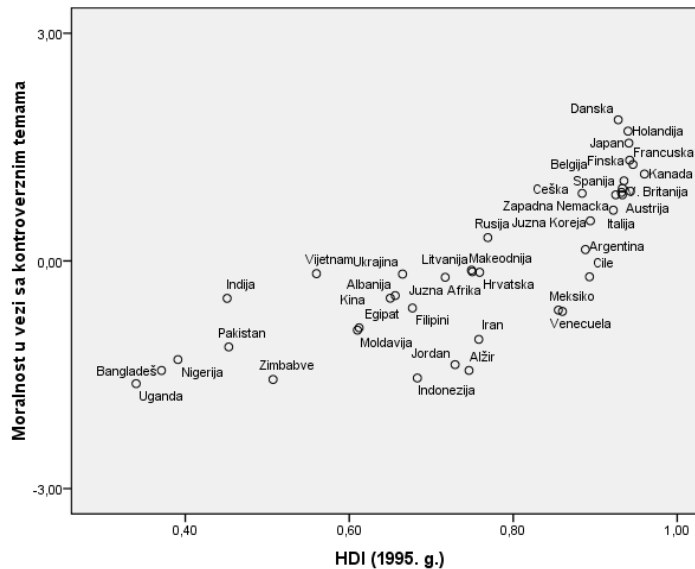
Zemlje na istom nivou socioekonomskog razvoja često karakteriše potpuno suprotstavljen stav prema (ne)odobravanju tri analizirana oblika ponašanja. Tako je, na primer, primanje mita, utaja poreza i neplaćanje karte u gradskom prevozu daleko prihvatljivije u Moldaviji (što je inače slučaj najvećeg odobravanja ovih oblika ponašanja), nego u Egiptu, iako su ove dve države na približno istom nivou socioekonomskog razvoja. Sa druge strane, umereno odobravanje ovih oblika ponašanja važi kako za populaciju Velike Britanije, Holandije ili Belgije, tako i za Ugandu. To je posledica činjenice da nivo socioekonomskog razvoja iskazan preko vrednosti HDI ne utiče značajno, tj. presudno na (ne)odobravanje ovih oblika ponašanja.

Grafik br. 2: Povezanost vrednosti HDI i moralnosti u javnoj sferi

Stepen odobravanja homoseksualnosti, abortusa i eutanazije je, sa druge strane, pod izrazitim uticajem nivoa socioekonomskog razvoja (grafik br. 3). Čak 60% varijanse razlika u stepenu (ne)odobravanja tri analizirana oblika ponašanja može se objasniti razlikama u nivou socioekonomskog razvoja ($r=.804$, $p<.001$).

Grafik br. 3: Povezanost vrednosti HDI i moralnosti u vezi sa kontroverznim oblicima ponašanja

Kako rastu vrednosti HDI, raste i stepen odobravanja homoseksualnosti, abortusa i eutanazije, odnosno, relativizuje se njihova osuda. Međutim, kao i u slučaju ranije prikazanih povezanosti, postoje izuzeci koji ukazuju da socioekonomski faktori jesu samo deo objašnjenja uočenih struktura moralnih vrednosti.

U cilju identifikacije nekih drugih relevantnih faktora koji su mogli uticati na dobijene rezultate, izvršeno je poređenje analiziranih društava klasifikovanih na osnovu kriterijuma koji ne uključuju jedino ekonomske varijable, a koje su se u nekim ranijim analizama pokazale smislenim (Hantington, 2001; Inglehart&Welzel, 2005; Pantić&Pavlović, 2007). Jedna klasifikacija jeste Inglehartovo razlikovanje pet tipova društava (Inglehart&Welzel, 2005, str. 108). Klasifikacija zasnovana na nivou ekonomskog razvoja, dominantnoj religioznosti i (ne)komunističkoj prošlosti jedne države pokazuje da različite tipove društava, u principu, karakterišu distinktivni obrasci moralnih vrednosti (grafik br. 4).

Grafik br. 4: Izraženost dve dispozicije unutar pet tipova društava³

Sa jedne strane, može se govoriti o kongruentnim strukturama u slučaju zemalja razvijenih, ali i nerazvijenih društava kao i u grupi zapadnih bivših komunističkih zemalja. Ove tipove društava karakteriše bilo odobravanje obe grupe analiziranog

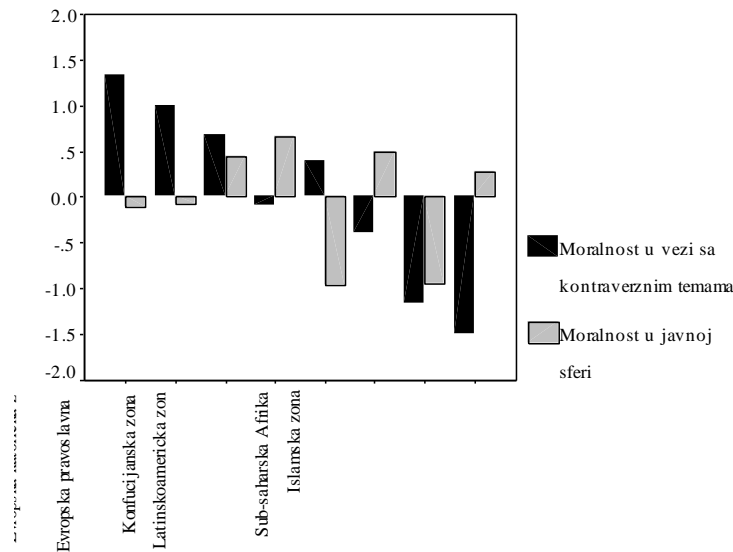
³ Grupa **postindustrijskih** društava obuhvata zemlje koje imaju GDP per capita PPP veći od 10,000\$ i ispoljile su značajan ekonomski rast tokom prošlog veka (Australija, Austrija, Belgija, Kanada, Danska, Finska, Francuska, Velika Britanija, Nemačka, Island, Irska, Italija, Japan, Holandija, Novi Zeland, Norveška, Portugal, Španija, Švedska, Švajcarska, SAD). Grupa **zemalja u razvoju** uključuje sve nekomunističke zemlje sa GDP per capita između 5,000-10,000\$ čiji je ekonomski rast praktično jednak zemljama iz prve grupe (Argentina, Brazil, Čile, Iran, Meksiko, Južna Afrika, Južna Koreja, Tajvan, Turska, Urugvaj, Venecuela). U **zapadna bivša komunistička** društva spadaju bivša komunistička protestantska i katolička društva koja su uspešno prošla tranziciju ka tržišnoj privredi i spadaju u grupu srednje razvijenih (Hrvatska, Češka, Estonija, Mađarska, Letonija, Litvanija, Poljska, Slovačka, Slovenija). **Istočna bivša komunistička** društva obuhvataju pravoslavna i islamska društva koja su iskusila velike ekonomske teškoće nakon 1980. g., što je dovelo do oštrog pada u ekonomskom razvoju i standardu građana (Albanija, Jermenija, Azerbejdžan, Belorusija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Gruzija, Makedonija, Moldavija, Rumunija, Rusija, Ukrajina, Srbija, Crna Gora). **Nerazvijena društva** uključuju sva nekomunistička društva sa GDP per capita ispod 5,000\$ koja su se najslabije ekonomski razvijala i siromašna su od svog nastanka do današnjih dana (Alžir, Bangladeš, Kina, Dominikanska republika, Egipat, Indija, Indonezija, Jordan, Nigerija, Pakistan, Peru, Filipini, Tanzanija, Uganda, Vijetnam, Zimbabve). Klasifikacija je zasnovana na makroekonomskim pokazateljima sa kraja XX veka, tj. odnose se na period sprovođenja četvrtog talasa Svetske studije vrednosti.

ponašanja (zapadna eks-komunistička društva), bilo njihovo neodobravanje (razvijena, nerazvijena društva) uz razlike u stepenu.

Sa druge strane, postindustrijska i istočna eks-komunistička društva karakterišu svojevrsne nekongruentne strukture koje su međusobno suprotstavljene – dok se u grupi najrazvijenijih zemalja odobravaju kontroverzni oblici ponašanja i istovremeno ne odobrava kršenje moralnih standarda u javnoj sferi, za građane bivših komunističkih zemalja Istočne Evrope važi upravo suprotno. Međutim, možda najvažniji podatak u grafiku br. 4 jeste činjenica da kršenje moralnih standarda u javnoj sferi, tj. odobranje utaje poreza, primanja mita ili neplaćanja karte, odobravaju jedino građani bivših komunističkih zemalja (kako Istočne, tako i Zapadne Evrope), što bi moglo biti indikacija efekta komunističke vlasti na moralne standarde ove vrste. Koji faktori predstavljaju presudne determinante uočenih struktura nije moguće reći jer navedena klasifikacija uključuje više kriterijuma od kojih bi svaki mogao imati ključnu ulogu (ili neka njihova kombinacija).

Na slične zaključke upućuje i analiza preovlađujućih moralnih vrednosti unutar kulturnih zona (grafik br. 5), zasnovanih pre svega na dominantnoj religiji, o kojima govori Hantington (2001; v. takođe Inglehart&Welzel, 2005). I u ovom slučaju veliku teškoću predstavlja preklapanje kategorija i veći broj korišćenih kriterijuma (religija, jezik, geografski položaj i sl.).

Grafik br. 5: Izraženost dve dispozicije unutar kulturnih zona⁴

⁴ Kategorije uključuju sledeće zemlje: **Protestantska zona** – Danska, Estonija, Finska, Nemačka, Island, Letonija, Holandija, Norveška, Švedska, Švajcarska; **Englesko govorno područje** – Australija, Kanada, Velika Britanija, Irsko, Novi Zeland, SAD; **Evropska katolička zona** – Austrija, Belgija, Hrvatska, Češka, Francuska, Mađarska, Italija, Litvanija, Poljska, Portugal, Slovačka, Slovenija, Španija; **Evropska pravoslavna i islamska zona** – Albanija, Jermenija, Belorusija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Gruzija, Makedonija, Moldavija, Rumunija, Rusija, Turska, Ukrajina, Srbija, Crna Gora; **Konfučijanska zona** – Kina, Japan, Južna Koreja, Tajvan, Vijetnam; **Latinoamerička zona** – Argentina, Brazil, Dominikanska republika, Meksiko, Peru, Filipini, Urugvaj, Venecuela; **Islamska zona** – Alžir, Azerbejdžan, Bangladeš, Egipat, Indija, Indonezija, Iran, Jordan, Pakistan; **Sub-saharska Afrika** – Nigerija, Tanzanija, Uganda, Zimbabve.

Najpopustljiviji prema homoseksualnosti, abortusu i eutanaziji jesu građani protestantskih zemalja kojima su suštinski suprotstavljeni građani zemalja Sub-saharske Afrike. Sa druge strane, primanje mita, utaju poreza i neplaćanje karte u javnom prevozu najmanje osuđuju građani istočno-evropskih zemalja, nasuprot građanima konfučijanske zone.

Većinu kulturnih zona karakterišu ranije navedene nekongruentne strukture – kako u obliku prihvatanja kontroverznih oblika ponašanja i neodobravanja kršenja moralnih standarda u javnoj sferi (protestantska zona, engleska govorna zona, konfučijanska zona), tako i obrnuto (evropska pravoslavna i islamska zona, latinoamerička zona, sub-saharska Afrika). Jedino zemlje u grupi evropske katoličke zone odobravaju kako jedne, tako i druge oblike ponašanja, iako u različitom stepenu, dok građani zemalja islamske zone ne odobravaju ni jedne ni druge.

Najzad, za razliku od analize struktura moralnih vrednosti između grupa zemalja zasnovanih na teorijskih klasifikacijama, sprovedena je i empirijska analiza grupisanja zemalja na osnovu sličnosti struktura zasnovanih na podacima dobijenih u četvrtom talasu Svetske studije vrednosti. U te svrhe je na osnovu analize (ne)odobravanja šest oblika ponašanja sprovedena klaster analiza koja za rezultat ima grupe zemalja koje su međusobno slične, dok istovremeno različite grupe zemalja karakteriše različit obrazac.

Klaster analiza pokazuje da se, uslovno, može govoriti o tri grupe država koje karakterišu distinktivni obrasci moralnih vrednosti. Prvu grupu karakteriše odobranje kontroverznih oblika ponašanja i (blago) neodobranje kršenja moralnih standarda u javnoj sferi. U ovu grupu spadaju najrazvijenije države sveta – Austrija, Nemačka, Španija, Velika Britanija, Kanada, SAD, Italija, Finska, Francuska, Holandija, Belgija, Danska, Japan i Češka. Oko suprotstavljene strukture – apsolutizam u vezi sa kontroverznim temama i relativizam za moralne norme u javnoj sferi - okuplja se većina srednje razvijenih zemalja Istočne Evrope i Južne Amerike (Litvanija, Ukrajina, Rusija, Albanija, Moldavija, Meksiko, Venecuela, Čile, Argentina, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Hrvatska, Srbija), ali i Južna Koreja i Filipini. Pored sličnog nivoa ekonomskog razvoja, važan zajednički faktor ove grupe zemalja jeste komunistička prošlost. Najzad, neevropske i sredinom devedesetih godina XX veka nisko razvijene zemalja - Alžir, Uganda, Nigerija, Vijetnam, Kina, Indija, Jordan, Zimbabve, Indonezija, Iran, Bangladeš, Egipat i Pakistan tvore treću grupu koju karakteriše apsolutizam moralnih standarda u vezi sa obe grupe ponašanja.

Zaključna diskusija

Analiza sprovedena na reprezentativnim uzorcima punoletnih građana 44 zemlje sveta pokazuje da nivo socioekonomskog razvoja jednog društva ima značajan uticaj na strukturu dominantnih moralnih vrednosti. Sa socioekonomskim razvojem dolazi do relativizacije apsolutističkih moralnih načela i izraženijeg prihvatanja takvih oblika socijalnog ponašanja kao što su homoseksualnost, eutanazija i abortus, dok, čini se, odobranje nekih specifičnijih oblika ponašanja poput utaje poreza, primanja mita ili neplaćanja karte u javnom prevozu nije pod uticajem ovog faktora. Sve analizirane države bi se smisleno mogle klasifikovati u tri grupe koje karakterišu distinktivne strukture moralnih vrednosti. Ipak, razlike u makroekonomskim pokazateljima samo su deo objašnjenja dobijenih podataka.

Uočeni opšti trendovi otvaraju dva dodatna pitanja – pitanje mehanizama delovanja socioekonomskog razvoja na raširenost moralnih vrednosti i značaja nekih drugih faktora poput komunističke prošlosti i izraženosti religijske tradicije.

Osnovni mehanizam delovanja socioekonomskih faktora verovatno se ogleda u uklanjanju objektivnih, kognitivnih i društvenih prepreka mogućnosti autonomnog izbora pojedinca (Inglehart, 2007; Inglehart&Welzel, 2005), što ima važne posledice na vrednosne obrasce.

Izuzetno visoki nivoi prosperiteta i razvoj države blagostanja čine da su hrana, odeća, zaštita, stanovanje, obrazovanje i zdravstvene usluge u razvijenim državama dostupne skoro svakome. Fizički opstanak, minimum životnog standarda i prosečan životni vek od oko 80 godina može biti uzet zdravo za gotovo za većinu ljudi u ovim razvijenim zemljama. Sve to stvara mogućnost pomeranja prioriteta na druge ciljeve.

Potreba za kognitivnim veštinama uvećava potrebu za višim obrazovanjem. Masivni proces kognitivne mobilizacije, tj. sve viši nivoi obrazovanja, čine ljude intelektualno nezavisnijim jer više ne zavise od interpretacija sveta koju mu nude drugi. Evolucija mas-medija i informativnih tehnologija nudi ljudima i veće mogućnosti pristupa znanju i informacijama. Stoga, rastući nivoi obrazovanja, kognitivnih i informacionih veština, kao i dodatna proliferacija znanja putem mas-medija čini ljude intelektualno nezavisnijim, uklanjajući kognitivne prepreke za mogućnost izbora.

Najzad, dolazi do destandardizacije ekonomskih aktivnosti i društvenog života. Priroda interpersonalnih odnosa se menja, pa socijalizacija i socijalizovanje postaju stvar izbora. Ljudi su slobodni da se povezuju sa kim žele, pri čemu opada uticaj društveno elaboriranih kategorija pola ili klase, što čoveku ostavlja više mesta da se izrazi kao pojedinac. Postepeno, ljudi postaju materijalno, intelektualno i socijalno nezavisni.

To za posledicu ima odobravanje onih oblika ponašanja čija bi se zabrana i sankcionisanje smatrali ugrožavanjem ličnih prava i sloboda, poput ovde analiziranih oblika ponašanja – homoseksualnosti, abortusa i eutanazije, ali u slučaju građana zemalja koji su osetljivi za probleme ovog tipa. Odatle visoko odobravanje ovih oblika ponašanja u grupi postindustrijskih ili protestantskih društava u koje spada većina najrazvijenijih zemalja sveta i obrnuto, nisko prihvatanje u grupi nisko razvijenih zemalja. Visoko vrednovanje lične autonomije i građanskih prava i sloboda znači i kritičko preispitivanje tradicionalnih vrednosti, pa je neodobravanje ne samo kontroverznih, već svih analiziranih oblika ponašanja u grupi zemalja sa izraženom religijskom tradicijom, razumljivo kao posledica svojevrsnog apsolutističkog prihvatanja normativnih moralnih propisa (na primer, grupa nerazvijenih društava ili društva islamske zone).

Neodobravanje oblika ponašanja koji su opisno nazvani moralnost u javnoj sferi ukazuje na značajno dejstvo još jednog faktora. Nivo socioekonomskog razvoja ne utiče značajno na stepen (ne)odobravanja ovih oblika ponašanja jer se oni ne odobravaju u grupi svih zemalja, izuzev onih koje su imale iskustvo komunističke vlasti. Međutim, razlozi osude ovih oblika ponašanja bi mogli biti različiti u različitim grupama zemalja. Dok bi u nerazvijenim zemljama, onim sa jakom religijskom tradicijom i sl. osuda mogla biti posledica neselektivnog neodobravanja bilo kojih oblika ponašanja koji krše propisane norme jedne zajednice, osuda ovih oblika ponašanja u grupi razvijenijih zemalja bi mogla biti posledica osećaja obligacije prema široj zajednici, razvijenoj građanskoj političkoj kulturi, ali i efektivnim i funkcionalnim državnim mehanizmima kontrole kršenja ovih pravila. Drugim rečima, za razliku od osude homoseksualnosti koja

se u grupi ovih zemalja smatra kršenjem ljudskih prava, mito i utaja poreza se, verovatno, posmatraju pre svega kao postupci koji vode korupciji i nepotizmu, što u krajnjoj liniji može za posledicu imati nefunkcionalnu i nesposobnu vladavinu. Najzad, jasno je da iskustvo komunističke vlasti ima uticaja na analizirane moralne vrednosti. Postoje potvrde da je život pod komunizmom imao jasne posledice na vrednosti građana istočnoevropskih zemalja. Stroga pravila, nadgledanje, suzbijanje inicijative, rizika i inovacije, zahtev za konformiranjem, svojevrsni paternalizam komunističke države koji je vodio gušenju ambicioznosti i osećaja odgovornosti za sopstvene postupke – sve to je podrivalo vrednosti autonomije (Schwartz & Bardi, 1997). To je vodilo gubitku interpersonalnog poverenja, odnosno njegovom sužavanju na najbliži krug prijatelja i poznanika, što utire put nepotizmu, ali i svojevrsnom podvaljivanju državi čija manifestacija može biti popustljivost prema oblicima ponašanja poput primanja mita i utaje poreza.

Očigledno je da nivo socioekonomskog razvoja ima homogenizujući uticaj na preovlađujuće moralne vrednosti jedne zajednice, ali i da izraženost tradicionalnih vrednosti, religijski uticaj i komunistička prošlost određuju okvire tog delovanja. Presudne determinante dominantnih moralnih vrednosti bi trebalo tražiti upravo u složenim i međuzavisnim odnosima ovih faktora u sadejstvu sa samim sadržajem moralnih sudova, od kojih, u krajnjoj liniji, zavisi i njihova eksplanatorna moć.

Literatura:

- Arts, W. & Halman, L. (eds.) (2004). *European Values at the Turn of the Millennium*. Leiden-Boston: Brill.
- Arts, W., Gelissen, J. & Luijkx, R. (2003). Shall the Twain Ever Meet? Differences and Beliefs in Eastern and Western Europe at the Turn of the Millennium. In W. Arts, L. Halman & J. Hagenaars (eds.), *The Cultural Diversity of European Unity* (pp. 185-216). Leiden-Boston: Brill.
- Arts, W., Halman, L. & Hagenaars, J. (eds.) (2003). *The Cultural Diversity of European Unity*. Leiden-Boston: Brill.
- Baker, W. (2005). *America's Crisis of Values: Reality and Perception*. Princeton: Princeton University Press.
- Esmer, Y. & T. Pettersson (eds.) (2007). *Measuring and Mapping Cultures: 25 Years of Comparative Value Surveys*. Leiden-Boston: Brill.
- Fukujama, F. (2002). *Kraj istorije i poslednji čovek*. Podgorica: CID.
- Hantington, S. (2001). *Sukob civilizacija*. Podgorica: CID.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economical, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (2007). Mapping Global Values, in Esmer, Y. & T. Pettersson (eds.): *Measuring and Mapping Cultures: 25 Years of Comparative Value Surveys*, Brill, Leiden-Boston, pp. 11-32.
- Inglehart, R. (2008). Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006. *West European Politics*, 31, 130-146.

- Inglehart, R. & Welzel, C. (2005). *Modernization, Culture Change, and Democracy – The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kangrga, M. (1993). Moral. U M, Matić i sar., *Enciklopedija političke kulture* (str. 698-702). Beograd: Savremena administracija.
- Matić, M i sar. (1993). *Enciklopedija političke kulture*. Beograd: Savremena administracija.
- Pantić, D. i Pavlović, Z. (2007). *Javno mnjenje – koncept i komparativna istraživanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Schwartz, S. H. & Bardi, A. (1997). Influences of Adaptation to Communist Rule on Value Priorities in Eastern Europe. *Political Psychology*, 18, 385-410.
- Schwartz, S. H. & Sagie, G. (2000). Values Consensus and Importance: A Cross-National Study. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31, 465-497.